

TÜRK XALQLARI ƏDƏBİYYATI

ROLLAN SEYSENBAYEVİN “QAÇIŞ” ROMANINDA 1930-CU İLLƏR QAZAX REALLIQLARININ TƏSVİRİ

Mehman Həsənlı

Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent
AMEA Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutu, Azərbaycan
E-mail: mehmanhasanli@anas.az

<https://doi.org/10.59849/iscapltmt.2024.5>

Xülasə. Araşdırmada qazax ədəbiyyatının tanınmış nümayəndələrindən biri olan Rollan Seysenbayevin “Qaçış” romanında 1930-cu illərdə baş verən aclığın səbəblərinin əksi araşdırmaya cəlb edilmişdir. Bolşeviklərin hakimiyyətə gəlməsi ilə başlanan talançılıq Xudaverdinin yaşantılarının təmsalında iki fərqli zaman və məkan qatında təqdim edilməsi öyrənilmişdir.

Açar sözlər: Rollan Seysenbayev, roman, Xudaverdi, qazax nəsrı, reallıqlar

The depiction of 1930s Kazakh realities in Rollan Seysenbayev’s novel “The Escape”

Mehman Hasanlı

Doctor of Philosophy in Philological science, Associate Professor
Institute of Literature named after Nizami Ganjavi of ANAS, Azerbaijan
E-mail: mehmanhasanli@anas.az

Abstract. This study explores the reflection of the causes of the famine that occurred in the 1930s as depicted in *The Escape*, a novel by Rollan Seysenbayev – one of the prominent representatives of Kazakh literature. The research analyzes the presentation of the looting that began with the Bolsheviks’ rise to power, as portrayed through the experiences of the character Khudaverdi. The narrative is examined within the framework of two distinct temporal and spatial dimensions.

Keywords: Rollan Seysenbayev, novel, Khudaverdi, Kazakh prose, realities

1930-cu illəri imperiyada yaşayan digər xalqlar kimi, türk xalqları da oxşar şəkildə, fəci formada yaşamalı oldular. Milyonlarla insanı günahsız yerə ölümə sürükləyən bu amansız dalğa, törədilən cinayətlər çox sonralar, 1980-ci illərdən başlayaraq bədii ədəbiyyatın materialına çevrilməyə başladı. Çingiz Aytmatovun “Gün var əsrə bərabər” romanı [1] bu prosesin ciddi başlanğıc nöqtəsi oldu. Məhz bu romanla Çingiz Aytmatov repressiya mövzusunı gündəmə gətirdi və manqurtlaşma anlayışı ilə sovet imperiyasının mahiyyətinə bədii qiymət verdi.

Bu cəhətdən, müasir qazax nəsrinin dünya miqyasında özünü təsdiq edən yazıçıları arasında Rollan Seysenbayev özünəməxsus yer tutmaqdadır. 1946-cı ildə Qazaxıstanın Semipalatinsk vilayətində doğulan Rollan Seysenbayev bədii yaradıcılığa 1960-ci illərdə başlamışdır. Moskvada Maksim Qorki adına Dünya ədəbiyyatı İnstitutunda təhsil alması onun nasir kimi formalaşmasında mühüm rol oynamışdır. Hər zaman özünü Abayın davamçısı hesab edən Rollan Seysenbayev müəllifi olduğu roman və esseləri ilə qazax nəsrinin inkişafına öz töhfəsini vermişdir: “Yazıçı-dramaturq R.Seysenbayev bədii yaradıcılığa hekayə ilə başlayıb və birdən-birə qazax ədəbi mühitində parlayıb, necə deyirlər, böyük yazıçılığa doğru çox qısa yol keçib” [2, s.323]. 1967-ci ildə yazıçılığa başlayan

Rollan Seysenbayevin hekayələrdən ibarət ilk kitabı “Yanğı” adı ilə 1975-ci ildə nəşr edilib. 1980-ci illərdə yazıçının yazdığı və tədqiqata cəlb etdiyimiz “Qaçış”, “Şeytanın taxtı” romanlarından əlavə yazıçının “Şərəf”, “Dekabr günləri”, “Ata həsrəti, yaxud dünyanın çökdüyü gün” kimi məşhur romanları geniş oxucu kütləsi tərəfindən böyük maraqla qarşılanmışdır. Yazıçının roman və esseləri Azərbaycanda (Nəriman Əbdürrəhmanlının tərcüməsində) nəşr olunmuşdur [4].

Rollan Seysenbayevin 1981-1983-cü illərdə yazdığı, qadağalara görə yalnız beş ildən sonra, 1988-ci ildə çap olunan “Şeytanın taxtı” [6] romanı təkcə qazax ədəbiyyatında deyil, o dövrdə geniş oxucu kütləsi arasında böyük maraqla qarşılanmışdır.

Rollan Seysenbayevin təhkiyəsində qədim qazax ruhu, düşüncəsi, idealları mahiyyəti ifadə edən element, xüsusiyyət kimi çıxış etməkdədir. İlk baxışdan sadə ailə romanı, sovet reallıqları ilə yazılmış ənənəvi qəhrəman tipi, uğursuzluğa düşər olan sevgi münasibətlərini ifadə olunduğu “Şeytanın taxtı” romanı, dövrün siyasi reallığına məhz milli zəmində sərt replikalari, mətnə daxil edilən tarixi süjetlərlə yeni, fərqli və zamanına böyük səs gətirən romana çevrilə bilmişdir. Romanda müəllif hadisələri bilərəkdən həbsxana mühitində təsvir etməklə ruhən, məənəviyyatca azad olan insanın hər hansı çərçivəyə sığa bilməyəcəyini göstərmişdir. Əksinə, quruluşu şeytanın taxtına bənzətməklə istismarçılığa qarşı öz münasibətini ifadə etmişdir.

Rollan Seysenbayevin sovet quruculuğu illərindən, basmaçı hərəkəti dövründən bəhs edən “Qaçış” romanı üslubu, texnikası baxımından modern dünya nəsrinin parlaq nümunələrindən biridir. Romanın dünyanın on yeddi ölkəsində, doqquz dilində və on yeddi milyon tirajdan artıq nəşr edilməsi əsərin dünya miqyasında qazandığı mövqeyin, sevginin əyani göstəricisidir. Romanda ənənəvi kompozisiya quruluşundan, tarixi faktlara, geniş bədii lövhələrə fokusmaqdan uzaq duraraq, əsas olaraq bir insanın, romanın qəhrəmanı Xudaverdinin (Kudaybergen) düşüncələri, hissləri və yaşantıları üzərində dayanmışdır. Roman yaşlı bir qeyri-müəyyənlik içində çaşqın dolaşan qocanın dəniz kırağında, qayanın üzərində oturub həyatındakı böyük səhvin pəşmanlığını çəkməsiylə başlayır. Öz keçmişindən durmadan qaçmağa çalışan Xudaverdi qocalığında, ölümün bir-iki addımlıq astanasında bunun qeyri-mümkün olduğunu dərk edir.

Romanda iki zaman və məkan qatı var. Birinci qatda geriye dönüşün mümkünsüzlüyünü, səhvlərin düzəlməyəcəyini anlayan qocanın vətəndən çox-çox uzaqlarda, başqa ad, kimlik altında ömrünün son çağları təsvir edilir. İkincidə isə, Xudaverdinin gənclik dövrü, bolşevik zabiti öldürərək basmaçılara qoşulması ilə başlayan və qaçmağa məcbur qaldığı vaxta qədər davam edən dövrə şahidlik edirik. Romanda yazıçının qəhrəmanı iki fərqli adda, əvvəlcə Xudaverdi, sonra isə Vladimir adı ilə yaşamaq olar. Yazıçı iki fərqli taleyi bir şəxsin təmsalında uğurla ümumiləşdirə bilmiş, daxili monoloqlardan, şüur axını texnikasından geniş istifadə etmişdir. “Qaçış” əsəri modernist Qərb romanları kimi fərdin daxili dünyasını bütün cəhətləri ilə göstərməyə cəhd edən nəsr nümunəsidir. “Qaçış” Xudaverdinin daxilində yaşadığı təlatümlərin romanıdır.

Hər şey bolşeviklərin qanunsuz yerə onların evlərinə soxularaq əvvəlcə atlarını, sonra isə inəklərini almağa gəlməsi və bununla razılaşmayan Xudaverdinin ona açılan silahın qarşılığını verərkən zabiti öldürməsi ilə başlayır. Yazıçı burada bolşevik sovet hökumətinin yarıtmazlığına da eyham vurur. Məhz onlar bir ailənin ümid yeri olan hər şeyi alıb aparırdılar: *“Bir də deyirlər ki, fəqir-füqara hökuməti xalqın tərəfindədir. Budur, bax onu niyə tutmaq istəyirlər ki? Artıq neçə gündür ki, evindən qaçmaq, gizlənmək məcburiyyətində qalıb. Necə yəni, o varlıdır mı? Ya da molladırmı? Əvvəlki rejimin dövründə ağasının heyvanlarına çobanlıq etməkdən başqa nə etdi ki?”* [5, s.10]. Xalqın bilgə saydığı Kisiki də onlar ailəsi ilə birlikdə qətl etmişdilər. Kisikin evi yurd üçün müqəddəslik, bilgəlik məqamıdır. Onun heç bir səbəb olmadan qətl Xudaverdini dəhşətə gətirir, daha da geridönüşü olmayan çıxılmazla salır. Kisikin kimlər tərəfindən öldürülməsinə müəllif aydınlıq gətirmir, bu müəmma oxucu üçün sirli qalır. Lakin əvvəlcə ağaların gəlib onun atını alması, sonrakı hökumətin inəyini istəməsi və Kisikin təbircə onlardan heç də mahiyyətə geri qalamayan üsyançıların rəhbəri Bəysultanın qana susaması və bütün bunlardan bezən yurdun öz doğma bozqırını

tərk edərək Çinə qaçmaq məcburiyyəti dövrdəki dözülməz haqsızlığa, ədalətsizliyə bir işarədir. Xudaverdinin dar macalda belə öz daxili ehtiyacı üçün, məsləhətinə görə Kisikin çadırına gəlməsi və onun itinin, özünün və arvadının ölü görməsi romanın ən dramatik nöqtəsini təşkil edir. Kisik dünyada onun söhbət edə biləcəyi sonuncu şəxs idi və Xudaverdi bu söhbət üçün də gecikmişdi. Kisikin əbədi olaraq susduğu və onun daha danışa biləcəyi heç kimin olmadığı bir məqamda Xudaverdi Kisikin ruhu qarşısında monoloq deyir, roman boyu özünə verdiyi ritorik, cavabsız sualları bu dəfə Kisikin dəfn etdiyi məzarına yönləndirir: *“Buyur, mən sürüdən ayrıldım, əclaflıq, quldurluq etdim amma ölmədim. Bəs sən, Kisik? Əclaflıq etmədin. Quldurluq etmədin amma beləcə qorxunc bir ölümə qarşılaşdın. Ya da əslində o səni tapdı. İndi söylə, əziz Kisik, kimin gerçəyi daha yaxşıdır? Söylə, cavab ver. Hamısı eyni deyilmi? Ruhunu tanrıya harada təslim edəcəysən? Necə bir ölümə oləcəksən? Yoxsa sən heç bir şeyə qarışmamaq üçün çox çabalayırdın. Söylə, cavab ver, Kisik”* [5, s.55]. Bütün bunlara rəğmən Xudaverdi qan tökülməsinə qarşıdır. Etdiyi hərəkətin doğru və yanlış olması ilə bağlı daim özünə sual verir, öz-özü ilə danışır. *“Niyə? Niyə insan bu gəmilər kimi pis havanın düzəlməsini gözləyə bilməz? Niyə təəccüblənir? Niyə xoşbəxt deyil? İnsan böyük bir gücdür.... İnsan müqəddəs söz, insan böyük xoşbəxtlikdir. Bəlkə... Bəlkə onun nə qədər ağrısı, əzabı, dərdi varsa, bir o qədər də gücü, xoşbəxtliyi və hətta əzizliyi vardır? Xoşbəxtlik səhv etməməkdir? Yoxa başqa bir şey...Uzun axtarışlar və təəccüblər sonrasındakı özünə aid olan o tək yolu tapa bilməkdir?”* [5, s.6]

Xudaverdi Kisiki dəfn edib oradan uzaqlaşarkən onun itinin hüznü baxışlara məzarın başında durduğunu görür və uzaqlaşdıqca itin ulamağını eşidir. Yazıçı yurda, doğma torpağa sadıqlığına görə iti simvol kimi seçmişdir. Halbuki, Xudaverdi Bəysultanın təzyiqi ilə də olsa, hər zaman başqa yolu seçmiş, sonda hərəkət dostlarını da döyüş meydanında qoyaraq uzaqlara, Sibirə qaçmışdır. Adını dəyişdirib yenidən ailə qursa da, Vladimir (Xudaverdi) öz keçmişindən, vicdan əzabından heç bir zaman qurtula bilməmişdi. Xudaverdi əzab çəkirdi. Çünki o Kisikin iti kimi yurduna sadıq qala bilməmişdi, Bəysultan bir at kimi onu əhəlişdirərək ömrünün sonuna qədər arxasınca sürükləmişdi. Və sonda, ölümün bir addımlığında o hər şeydən imtina etməyə, geriye, vətəninə qayıtmağa qərar verir. Bəysultan nə qədər çalışsa da, onu bu fikrindən döndərə bilmir. Əsərin sonunda yazıçı Çingiz Aytmatovun *“Erkən gələn durnalar”* əsərindən alluziya kimi istifadə edir, durnaların erkən gəlməsinin yurdun diriləcəyinə, bolluq və bərəkət olacağına işarə kimi qiymətləndirir: *“Durnala bu il erkən gəldi. Bu ilin bolluq olacağına dəqiq göstəricisidir. Öncəki ildə durnaların gec gəldiyini, quraqlıq olduğunu və ardından şaxta vurduğunu xəbərləyirsən...Mən sənə bunun dəqiq göstərici olduğunu deyirəm...Durnalar”* [5, s.65]. Sonda doğma torpağına geri dönmək Xudaverdi öz yurdu ilə bütünləşmək istəyirdi. Yazıcının bütün bu olub-bitənlərə münasibəti son cümlə ilə ifadə olunmuşdur: *“Və vətən torpağı onları əfv etmədi”* [5, s.78].

“Qaçış” geniş təbiət təsvirləri, bol-bol dialoqların yer aldığı əsər deyil. Bu, bir insanın, Xudaverdinin gəncliyi və qocalığının müəyyən epizodlarının göstərildiyi, itirilmiş ömrün peşmanlığını, ağrı və əzabını göstərən dərin psixoloji mahiyyətə malik nəsr nümunəsidir. Yazıçı dövrün haqsızlığı fonunda qatillə çevrilmiş Xudaverdinin puça çıxardığı ömrünün ştrixlərini onun özünün daxili monoloqları ilə göstərir. Hemenqueyin *“Qoca və dəniz”* romanında olduğu kimi, *“Qaçış”*da insanın önəmi, onu puça çıxaran hadisələrin (Qoca və dənizdə müharibə, Qaçışda bolşevik işğalı) fonunda təsvir edilir. Rollan Seysenbayev də Hemenquey kimi insan həyatının, ömrünün qiymətsiz olduğunu, həyatda heç bir şeylə müqayisə olunmayacaq qədər yüksəkliyi qənaətinə varır. Yazıçı qarışqanı misal gətirir, həyatda yaşamaq uğrunda mübarizənin vacibliyinə diqqət çəkir: *“Ölmək pisdir. Yaşaya biləcəyin müddətdə ölməmək lazımdır”* [5, s.34]. Yazıçı o qənaətə gəlir ki, insanın ən böyük nemətlərindən biri onun azadlığıdır və insan yaşadığı müddətdə azad olmalıdır. Yazıçı bu məqamda atın əhəlişdirilməsini xatırladır: *“Azad atların kəməndlə necə tutulduğunu çox görmüşdü. At var gücüylə çırpınır, yırtınır, ağzından ətrafa köpüklər saçır, sanki bir saniyə sonra kəməndi qıracaq və yenidən özgürcə bozqırın ənginliklərinə qaçacaq. Amma xeyr, kəməndin boğduğu*

at çökər və sonra da bütün həyatı boyunca onu ram edən insanın arxasınca sürüklənir” [5, s.34]. Xudaverdi olub-keçənlərlə bağlı özünün yoxsa taleyinin günahkar olması ilə bağlı tərəddüdlər keçirir. Yenə də daxili monoloqla özünə suallar verir, düşünür: “*Budur, taleyin oyunu. Amma doğrudan taledirmi?*” [5, s.53]

Rollan Seysenbayevin 80-ci illərdə qələmə aldığı “Qaçış” romanında fokus insanadır, onun daxili aləminədir. “*Xudaverdi ömrünün sonlarına yaxın, dəniz sahilində keçmişini xatırlaması ilə dənizçi Santiqonun düşüncələri arasında müəyyən bağlar qurmaq mümkündür*” [3, s.126].

“Qaçış” bu baxımdan dünya ədəbiyyatının aparıcı tendensiyaalarını, yazı maneralarını süzgecindən keçirən maraqlı roman nümunəsidir. Dünya nəsrinin bir sıra şedevrləri ilə bu romanın kəsişmə, qovuşma nöqtələri kifayət qədərdir.

1980-ci illər qazax romanı digər zaman kəsirlərindən fərqlənən, özünəməxsus keyfiyyətləri ilə seçilən dövr kimi xarakterizə oluna bilər. Təbii ki, bu ilk növbədə sovet imperiyasında baş verən ümumi proseslə birbaşa bağlı idi. Yenidənqurma dövrü kimi adlanan bu zaman kəsində qazax romanında aparıcı xətt kimi tarixilik yer tutmaqdadır. 1930-cu illərdə Qazaxıstanda baş verən açılışın səsləri Rollan Seysenbayevin “Qaçış” romanında əks etdirilmişdir.

Ədəbiyyat

1. Aytmatov, Ç. Gün var əsrə bərabər / Ç.Aytmatov. – Bakı: Qanun, 2015, 399 s.
2. Əhmədli, B. Modern düşüncənin imkanları: qazax yazıçısı Rollan Seysenbayev / Seysenbayev R. Dünyanın çökdüyü gün. Romanlar və esselər / B.Əhmədli. – Bakı: Qanun, 2021, s.320-326.
3. Hasanli, M. Style mosaic of the modern Kazakh novel // Universidad Y Sociedad | Have Scientific of the University of Cienfuegos, 2024. 16(3), s.121-126.
4. Seysenbayev, R. Dünyanın çökdüyü gün. Romanlar və esselər / R.Seysenbayev. – Bakı: Qanun, 2021, 327 s.
5. Seysenbayev, R. Kaçış / R.Seysenbayev. – Ankara: Bengü yayınları, 2016, 78 s.
6. Сейсенбаев, Р. Трон сатаны / Р. Сейсенбаев. – Москва: Художественная литература, 1988, 511 с.
7. Həsənlı, M. Smaql Elubayın “Ağ çadır” romanında kosmos-xaos əvəzlənməsi. Müqayisəli ədəbiyyatşünaslıq, 2023, s.18-24. doi:<https://doi.org/10.59849/2663-4414.2023.1.18>
8. Lətifli, S. Cəmşid Əmirovun “Brilyant məsələsi” və Kemel Tokayevin “Damğalı qızıl” povestlərində polis detektivinin əlamətləri. Müqayisəli ədəbiyyatşünaslıq, 2023, s.105-109. DOI: <https://doi.org/10.59849/2663-4414.2023.1.105>